

Abdulazizbek QODIROV,

Qo'qon universiteti Andijon filiali dotsent v.b.,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

IDENTITET INQIROZINING BADIY MATNDA IFODALANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi ijtimoiy, madaniy hamda ma'naviy o'zgarishlar sharoitida lirik qahramon identitetining inqirozga yuz tutishi va "yo'qolgan men" fenomenining badiiy-estetik tabiati tahlil qilinadi. Identitet inqirozining dastlab psixologiya, sotsiologiya va falsafa doirasida shakllangan nazariy tushuncha sifatidagi mazmuni ochib berilib, uning zamonaviy adabiyotshunoslikka ko'chishi, xususan, lirik subyektni anglashdagi metodologik ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: identitet, identitet inqirozi, "yo'qolgan men", lirik qahramon, lirik subyekt, poetik "men", begonalashuv, xotira, diskurs, o'zlik, istiqloq davri she'riyati, poetik tafakkur.

Annotation. The article analyzes the crisis of the lyrical protagonist's identity and the artistic-aesthetic nature of the "lost self" phenomenon amidst the social, cultural, and spiritual transformations of the late 20th and early 21st centuries. It elucidates the concept of identity crisis originally formulated within psychology, sociology, and philosophy and highlights its transition into contemporary literary studies, particularly its methodological significance for understanding the lyrical subject.

Keywords: identity, identity crisis, "lost self", lyrical protagonist, lyrical subject, poetic "I", alienation, memory, discourse, selfhood, poetry of the independence era, poetic thought.

Аннотация: В статье анализируются кризис идентичности лирического героя и художественно-эстетическая природа феномена «утраченного Я» в условиях социальных, культурных и духовных трансформаций конца XX – начала XXI вв. Раскрывается содержание понятия кризиса идентичности, первоначально сформировавшегося в рамках психологии, социологии и философии, а также прослеживается его переход в современное литературоведение, где оно приобретает особое методологическое значение для осмысления лирического субъекта.

Ключевые слова: идентичность, кризис идентичности, «утраченное Я», лирический герой, лирический субъект, поэтическое «Я», отчуждение, память, дискурс, самость, поэзия эпохи независимости, поэтическое мышление.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida hayotning deyarli barcha sohalarida inson, jamiyat va madaniyat haqidagi ilmiy qarashlarda identitet masalasi tobora markaziy muammolardan biriga aylana bordi. Bu holat bevosita zamonaviy dunyoda kechayotgan ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, globallashuv jarayonlari, migratsiya, urbanizatsiya, axborot oqimining keskin kuchayib borishi, an'anaviy qadriyatlar tizimining evrilishlarga yuz tutishi, milliy va madaniy chegaralarning nisbiylashuvi insonning o'zini anglash tarziga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Natijada shaxs endi o'zini faqat barqaror ijtimoiy maqom, milliy mansublik yoki an'anaviy qadriyatlar doirasidagina emas, turli madaniy, ijtimoiy va ruhiy ta'sirlar kesishmasida idrok eta boshladi. Ana shu jarayonda identitet inqirozi zamonaviy insonning eng muhim ruhiy-ma'naviy holatlaridan biri sifatida yuzaga chiqdi.

Identitet inqirozi tushunchasi dastlab psixologiya, aniqrog'i, psixosotsial rivojlanish nazariyasi doirasida shakllangan bo'lib, shaxsning o'zini anglashdagi beqarorlik, ijtimoiy rollar orasidagi nomuvofiqlik, qadriyatlar tanlovi va hayotiy yo'nalishni belgilashdagi ichki ziddiyatlarni izohlash uchun qo'llanilgan. Bu atama birinchi bo'lib amerikalik olim E.Erikson tomonidan muomalaga kiritilgan. Uning ta'rifiga ko'ra, identitet inqirozi "rivojlanish muqarrar tarzda u yoki bu tomonga yo'nalishi kerak bo'lgan zarur burilish nuqtasi, hal qiluvchi laha bo'lib, unda o'sish, tiklanish va yanada differentsiatsiya resurslari safarbar etiladi" [5: 7].

Olim nazariyasida identitet inqirozi shaxsning psixosotsial rivojlanishining beshinchi bosqichi bo'lib, asosan o'smirlik davrida yuzaga keladi va shaxs jismoniy o'sish, jinsiy voyaga yetish hamda o'zi va boshqalar haqidagi tasavvurlarni bir butunlikka keltirish vazifasi bilan yuzma-yuz keladi. Bu o'rinda "inqiroz" tushunchasini halokat emas, burilish yoki qaror qabul qilish nuqtasi, ya'ni tabiiy va zarur rivojlanish jarayoni sifatida talqin etilishini ko'rish mumkin. Oxirgi ilmiy tadqiqotlarda esa mazkur atama kengroq ma'noda ham qo'llanilib, kasbiy yoki madaniy o'zgarishlar tufayli yuzaga keladigan har qanday o'z-o'zini qayta baholash bosqichini ham "identitet inqirozi" deya atash odat tusiga kirgan.

So'nggi yillardagi sotsiologik tadqiqotlarga ko'ra, "sotsiologik nuqtayi nazardan identitet inqirozi shaxsning o'z-o'zini anglashdagi tub noaniqlik bo'lib, ko'pincha tashqi ijtimoiy bosim va madaniy kutilmalar tufayli kuchaya boradi. U

shaxsiy avtonomiya bilan jamiyat talablari o'rtasidagi doimiy ziddiyatni aks ettiradi" [7: 82]. Bundan anglashiladiki, identitet inqirozi shaxsning o'z-o'zini tasavvur qilishi bilan jamiyat yoki ijtimoiy institutlar tomonidan qo'yilgan talablar o'rtasidagi uzilish yuzaga kelganda paydo bo'ladi. Globallashuv, madaniy diffuziya va texnologik o'zgarishlarni esa bu jarayonni kuchaytiruvchi omillar sifatida ko'rsatish mumkin.

Tadqiqotda identitet inqirozi va "yo'qolgan men" fenomenini yoritishda qiyosiy-tipologik, psixologik, sotsiologik va poetik tahlil usullaridan foydalaniladi. Badiiy matndagi lirik "men"ning shakllanishi diskursiv, poststrukturalistik va narrativ identitet yondashuvlari asosida tahlil qilinadi.

Adabiyotshunoslikda identitet inqirozi badiiy qahramon yoki lirik subyektning ichki yaxlitligini yo'qotishi, o'zini barqaror "men" sifatida his qila olmasligi bilan izohlanadi. Bunday holat tashqi olam va ichki ehtiyojlar, ijtimoiy rol va ruhiy mohiyat, milliy-madaniy mansublik va shaxsiy erkinlik, xotira va bugungi hayot o'rtasidagi ziddiyatlarda namoyon bo'ladi. Nasrda identitet inqirozi syujet, konflikt, ichki monolog va ong oqimi orqali, she'riyatda esa lirik "men"ning o'z-o'ziga murojaati, yolg'izlik, begonalashuv, xotira, yo'l, soya, tun va shahar kabi obrazlar vositasida ifodalanadi.

Modernizm va postmodernizm identitet muammosining adabiyotdagi talqinini yanada chuqurlashtirdi. Modernistik adabiyotda inson parchalangan dunyoda o'z o'rnini izlayotgan, an'anaviy qadriyatlardan ruhiy tayanch topa olmayotgan shaxs sifatida tasvirlansa, postmodernistik tafakkurda identitet beqaror, ko'p qatlamli, intertekstual va o'zgaruvchan hodisa sifatida qaraladi. Shu bois badiiy qahramon va lirik "men"ni faqat biografik yoki psixologik jihatdan emas, balki madaniy-tarixiy va diskursiv muhitda tahlil qilish zaruriy yuzaga keladi.

Bendelning fikricha, XX asrning 80–90-yillaridan identitet masalasi individual darajadan tashqari jamoaviy identitet nuqtayi nazaridan ham o'rganila boshlandi [10: 133]. Adabiyotshunoslikda identitet inqirozi shaxsning o'z haqiqiy "men"i bilan jamiyat tomonidan belgilangan rol o'rtasidagi ziddiyat sifatida talqin qilinadi. Shaxsning jamiyat qoidalari bilan murosaga kela olmasligi, o'z o'rnini izlash va bu jarayondagi ichki savollar qadimiy dramalardan zamonaviy roman va she'riyatgacha kuzatiladi.

Postkolonial adabiyotshunoslikda S.Hall identitetni "ikki madaniy nutq o'rtasidagi notinch, hal etilmagan makon" sifatida

izohlaydi [8: 237]. E.Said esa mustamlakadan keyingi identitet inqirozini mimikriya, begonalashuv va hukmron mafkuraga qarshilik kabi jarayonlar bilan bog'laydi [6: 32]. Mazkur qarashlar mustaqillik davri o'zbek she'riyatidagi "yo'qolgan men" fenomenini tushuntirishda muhim metodologik asos bo'la oladi. Sovet mafkuraviy cheklovlaridan keyin o'zbek she'riyatida shoirning ichki kechinmalari va individual ruhiy holatini erkin ifodalash imkoniyati kengaydi, natijada identitetning tanlovlar va ziddiyatlar ta'sirida inqirozga yuz tutishi turli poetik shakllarda namoyon bo'ldi.

Poststrukturalistik qarashlarda, xususan, R.Bart va M.Fuko konsepsiyalarida "men" real muallifning bevosita tarjimaiyoli emas, balki til, matn, diskurs va madaniy kodlar asosida shakllanuvchi estetik konstruktsiya sifatida talqin qilinadi. Bart matn ma'nosini faqat muallif shaxsiyati bilan izohlashga qarshi chiqib, uni turli madaniy kodlar, avvalgi matnlar va o'quvchi talqini kesishadigan ko'p qatlamli hodisa sifatida ko'radi [9: 142]. Shu sababli she'rdagi lirik "men"ni muallifning real shaxsi bilan tenglashtirish to'g'ri emas; u matn ichida yaratilgan poetik ong shaklidir.

M.Baxtinning dialogizm nazariyasi ham identitet inqirozini tushuntirishda muhimdir. Uning qarashlarida inson ongi boshqa ovozlari, baholar va nutqlar bilan munosabatda shakllanadi. Demak, badiiy matndagi "men" jamiyat, tarix, madaniyat, xotira va "boshqa" bilan muloqotda yuzaga keladi. Turli ovozlari o'rtasidagi muvozanatning buzilishi esa identitet inqirozini keltirib chiqaradi. Lirik matnda bu holat ichki dialog, o'z-o'ziga savol berish, ikkilanish va qarama-qarshi ruhiy pozitsiyalar to'qnashuvi orqali ifodalanadi.

P.Rikyorning narrativ identitet haqidagi qarashlari identitetning vaqt va xotira bilan bog'liqligini ochib beradi. Unga ko'ra, inson o'zligini o'tmish, bugun va kelajakni yaxlit ma'no tizimiga joylashtirish orqali anglaydi [7: 98]. Hayot tajribasi yaxlit hikoya sifatida idrok etilmasa, identitetda uzilish yuzaga keladi. Adabiy matnda bu uzilish xotira parchalari, yo'qotilgan bolalik, uy, yo'l, Vatan, ona, tarixiy xotira va unutilgan qadriyatlar orqali ifodalanadi. Shu jihatdan xotira bir vaqtning o'zida ham identitetni tiklovchi, ham uning inqirozini chuqurlashtiruvchi omil vazifasini bajaradi.

Adabiyotshunoslik uchun muhim jihat shundaki, identitet inqirozi badiiy matnda faqat mavzu sifatida emas, balki poetik shakl sifatida ham namoyon bo'ladi. U she'ring obrazlar tizimida, lirik nutq ohangida, savollarning ko'pligida, kompozitsion parokandalikda, intertekstual ishoralarda, makon va xotira motivlarida yuzaga chiqadi. Masalan, "yo'l" obrazi ko'pincha o'zlikni izlashni, "uy" yo'qotilgan yaxlitlikni, "ko'zgu" o'ziga qarash va o'zini tanimaslikni, "shahar" begonalashuvni, "tun" ichki qorong'ilikni, "sukut" esa aytilmagan ruhiy og'riqni anglatadi. Shu tariqa identitet inqirozi she'riyatda mavhum nazariy tushuncha bo'lib qolmay, konkret poetik obrazlar orqali estetik mavjudlik kasb etadi.

Demak, identitet inqirozining adabiyotshunoslikka ko'chishi bu tushunchaning inson ruhiyatini izohlovchi psixologik atamadan badiiy matnni tahlil qilishga xizmat qiluvchi nazariy-estetik mezonga aylanishidir. Adabiy matnda identitet inqirozi lirik qahramonning

o'zini yo'qotishi, o'zini izlashga majbur bo'lishi, jamiyat va makon bilan ziddiyatga kirishi, xotira va qadriyatlar orqali o'zini qayta tiklashga intilishi tarzida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan u istiqloq davri o'zbek she'riyatidagi lirik "men" tabiatini, uning ruhiy murakkabligini va davr poetik tafakkuridagi o'zgarishlarni ochish uchun muhim metodologik kalit vazifasini bajaradi.

Psixologik nuqtayi nazardan u insonning "men kimman?", "hayotdagi o'rnim nima?", "qanday qadriyatlarga tayanaman?" kabi savollar qarshisida ichki iztirobga tushishi bilan bog'liq bo'lsa, sotsiologik yondashuvlarda bu hodisa shaxsning jamiyatdagi o'rnini, guruhga mansubligi, ijtimoiy tan olinishi va madaniy muhit bilan munosabati orqali talqin qilinadi. Adabiyot, ayniqsa, she'riyat bunday ruhiy-ma'naviy jarayonlarni eng nozik va teran shaklda aks ettiruvchi estetik maydon hisoblanadi. Chunki she'riyatda shaxsning ichki dunyosi, ruhiy iztirobi, yolg'izlik hissi, o'zini anglashga bo'lgan ehtiyoji va jamiyat bilan ziddiyati bevosita lirik kechinma orqali ifodalanadi.

Identitet inqirozi adabiy matnga ko'chganida u nazariy tushuncha sifatida emas, balki lirik "men"ning parokandaligi, ichki dialogi, savol ohangi, xotira bilan murakkab munosabati, begonalashuv, yo'l, uy, shahar, ko'zgu, soya, sukut, tun kabi obrazlar orqali badiiy shakl kasb etadi. Shu sababli adabiyotshunoslikda identitet inqirozini o'rganish lirik qahramonning ruhiy holatini tahlil qilish bilangina cheklanmaydi; u davrning estetik tafakkuri, madaniy ongidagi o'zgarishlar va shaxs haqidagi tasavvurlarning yangilanishini ham ochishga xizmat qiladi.

Istiqloq davri o'zbek she'riyati ham aynan shunday murakkab tarixiy-madaniy sharoitda shakllandi. Mustaqillik milliy o'zlikni qayta anglash, tarixiy xotirani tiklash, Vatan, til, din, madaniyat va erkinlik tushunchalarini yangicha idrok etish imkonini yaratdi. Biroq bu jarayon faqat ijobiy ruhda uyg'unlash va o'zlikni tiklash bilan cheklanib qolmadi.

Ijtimoiy hayotdagi keskin o'zgarishlar, qadriyatlar tizimining yangilanishi, eski mafkuraviy mezonlarning yemirilishi, yangi hayot tarzining shakllanishi, urban muhitning kengayishi va global madaniy ta'sirlar shaxsning ichki dunyosida ham murakkab savollarni yuzaga chiqardi. Natijada istiqloq davri she'riyatida lirik qahramon ko'pincha barqaror va qat'iy "men" egasi sifatida emas, balki o'zini izlayotgan, yo'qotgan, qayta anglatotgan va yangi ruhiy tayanchlar topishga urinayotgan subyekt sifatida namoyon bo'la boshladi.

Mazkur jarayonda "yo'qolgan men" fenomeni alohida ahamiyat kasb etadi. "Yo'qolgan men" deganda shaxsning butunlay yo'qolishi emas, balki uning avvalgi o'zlik mezonlari bilan hozirgi hayot tajribasi o'rtasidagi uzilish, ichki yaxlitlikning buzilishi va yangi identitetni izlash jarayoni tushuniladi. Bunday lirik qahramon o'zini jamiyatdagi tayyor rollar orqali to'liq anglay olmaydi; u o'zining ichki ehtiyoji, xotirasi, qadriyatlari va tashqi muhit o'rtasidagi nomuvofiqlikni his qiladi. Shu bois zamonaviy she'riyatda "men" ko'pincha savolga aylangan, o'zidan uzoqlashgan, o'zini yo'qotgan, biroq ayni paytda o'zini qayta topishga intilgan poetik subyekt sifatida gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: Советская Россия, 1979.
2. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. – New York; London: Routledge, 1990.
3. Castells M. The Power of Identity. – 2nd ed. – Malden; Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
4. Dubar C. La socialisation: Construction des identités sociales et professionnelles. – Paris: Armand Colin, 2015.
5. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968.
6. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Cambridge: Polity Press, 1991.
7. Рикёр П. Я-сам как другой / пер. с фр. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008.
8. Hall S. Cultural identity and diaspora // Identity: Community, Culture, Difference / ed. by J. Rutherford. – London: Lawrence & Wishart, 1990. – P. 222–237.